

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 14 (16076) ◆ 1999 чылдың март 2, вторник ◆ Ат салган шагы ◆ Садар өртээ 1 рубль 50 коп. 21.00

Отчет талазы-биле Чазак кежигүүнүңгө сөс

АМЫДЫРАЛ БОЛГАШ КУЛЬТУРА ЧОГААДЫКЧЫ ЕЗУ-БИЛЕ

Культура адыры экономиктиг кризистин, социал-политиктиг турум эвес чоруктуң багай салдарын бодунга көрүп турзажок, культура политиказының отчеттуг үеде сорулгаларын кол нуруузунда чедиң алган.

III делегей чергелиг «Хоомей» шуулганы, Тывага хөрээженнер шимчээшкининин 70 чылдың турсаактан улусчу чогаалдыгының фестивалы, «Тыва — бистин өргөвс» деп бот-тынвигин уран чүүл көрүлдээнинин фестивалы, республика чергелиг «Ойна, гармонь» дээн конкурсу шышак улуг хемчээлди болгаш оон-даа өске хемчээлери эрттирген.

В. Көк-оол аттыг хөгжүмшү театры Казань хоорайга болуп эрткен түрк дылдыг чоңнарның «Науруз» деп делегей чергелиг фестивалына киришкен оңа болушкан болган. Анаа бистин үш артизиви дипломнар-биле шаңаткан: Алексей Ооржак, Станислав Ирль, Орлан Монгуш. Олар Турцияга театрларын делегей семинарына киришкеш келген. Тыва Республиканы алдарык чурукчузу Леонид Уржук Турцияга эрткен ТЮРКСОЙ дээр делегей чергелиг чогаадыкчы семинарын ажилына киришкен.

«Европейжи культура дугайында чугаа» деп Италияга эрткен делегей чергелиг урулгар фестивалына республиканы уран чүүл школазынын Сайзана аттыг ансамбли чедишикинниг болган.

ТР-ниң культура салгалынын кол кезээн төөгүзүн болгаш культураның турсакаалдары ээлеп турар, оларнын хей кези делегей ужу-дузалыг. Республика чергелиг турсакаалдар даянызы көскүзү-биле улгаткан. Амгы үеде күрүне хайгаралында болгаш оон деткимче ап турар 770 турсакаал бар. Урелип турар археологтуг турсакаалдары камгалаар талазы-биле ажилдар уламчылан, акса-тегериктиң чедишпес болгандың, чүгле соңгаарлат-

тынмас ажилдары чорудуп турар.

Тускай археологтуг албан тургузгарының айттары шагда-ла тургустунуп келген, а оңу шийпирлээринин аргазы кадрлар чогуңдан амдызында боттанмаан.

ТР-ниң музей фондузуңуң күрүне кезээден 65 муң музей экспонаттары кадалгалаттынуп турар, ону Тываның Алдан-Маадыр аттыг күрүне музейинде шыгжаан. Чыл дургузунда музей ажилының бүгү хевирлери-биле 40 муң кижиге планныг тургаш, 53125 кижиге экспонаттарны көргүзүп бараалгаткан. 12 муң рубль акша чыыр тургаш, ону 34,5 муңга боттандырган, 13 турму болгаш 33 көжер делегелдер тургустунган. 1998 чылда 100 экспонатты чаарткан, фондуге 2549 экспонат немей кирген.

Сөөлгү чылдарда республиканың чурт-шинчилел музейинин салбарлары көвүдөп, 13 четкен, оон иштинден 9-у кожууннарда. Оларнын хей кези орулга чок ажилдап турарында, оларны хаар дугайында айттыг көдүрүлгелер. Ол дээрге Шагаан-Арыга, Хову-Аксында, Ак-Доуракта, Сарыг-Септе, Кызыл-Мажалыкта салбарлар база Кызыл хоорайда спортчу алдар салбарлары.

Чогаадыкчы коллективтер аразында хүндүлүг черни Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүмшү театры ээлеп турар. 1998 чылда коллектив 203 шини 151 муң көрүдүгө бараалгаткаш, оон 256 муң рубльди алган. Акшалаңдырышкын байдалы берге турза-даа, олар боттарының күжү-биле репертуарын чаартып ап турар.

Театр бодунуң чогаадыкчы шинээн камгалап ап, чыл дургузунда 3 чаа шини, 3 раскаал бар. Урелип турар археологтуг турсакаалдарын камгалаар талазы-биле ажилдар уламчылан, акса-тегериктиң чедишпес болгандың, чүгле соңгаарлат-

Кожууннарның культура килдистери культура албан черлеринин ажилын долузу-биле хандырар дээр кызып ажилдаан.

Культураның болгаш дыштанылганың национал пармынга хемчелдерден болгаш ачы-дуза чедирилгезинден 180,7 муң рубльдин орулгазын кийрген. Ол муңуңуң чылдан 22,4 хуу хей бооп турар.

Библиотека хандырылганың республиканың чурттакчы чоңунуң 71 хууу хаара туттунган, кол көргүзүлгелер талазы-биле план күсеттинген.

Периодиктиг үндүрүлгелер чагыдылганың чидиг айттыгыларның бирээзи бооп артышаан. Оон-биле кады акшаландырышкын-биле улуг бергездээшкиннер турза-да, чамдык кожуун чагыргалары, культура килдистери библиотекаларга ханы билишкениң, хамаарылыгы бооп, чагыдылга акшаны тускайлап берген.

Бөгүн республиканың көдээ библиотекаларында болгаш клуб албан черлеринде 804 кижиге ажилдап турар, оон иштинден 157-зи дээди эртемниг, ортумаң тускай эртемниг 376 кижиге бар.

Россияның дээди болгаш ортумаң өөредилге черлеринде 420 студент, оон иштинде Кызылдың уран чүүл училищезинде 296 сургуул өөренип турар.

Республиканың уран чүүл школазынын фортепиано, улусчу болгаш национал хөгжүм херекселдеринин, хореография, чурулга мергежилдеринде 165 өөреникчи хаара туттунган. Москваның мэринин бергени улуг акша дузаланычы-биле чурттап оран-сава аитыры шийпирлеттинген.

Культура болгаш уран чүүл ажилдарының чыныгы мергежилни бедидер талазы-биле ажилдар чоруттунуп турар, бүгү кожууннарның кадрларынга экономиктиг өөредилгени организастан.

1998 чылдың дургузунда ТР-ниң Культура болгаш кино яамызының шаңналын культураның болгаш уран чүүлүн 10 чогаадыкчы ажилдакчызы алган, материалдыг дузаңуңуң 44 хоочунга берген. Кызылдың уран чүүл училищезинин эң дээр дээн 10 сургуулунда стипендияны тускайлаан болгаш оон өскө-даа хемчелгени ап чоруткан.

Эрткен чылын 23 кижиге күрүне шаңналарын тывыскан, ТР-ниң Культура болгаш кино яамызынын Хүндүлөл бижии база өртектиг белектери-биле республиканың 75 культура болгаш уран чүүл ажилдакчыларын шаңнаан.

Адырын эң чидиг болгаш нарын айттыргылыг кезээ — культура албан черлеринин материал-техниктиг базазы болуп Клуб албан черлеринин хей нуруузунга капитал септелге, барык шуптузуңа хөгжүм, мебель, аппарата, транспорт дериг-херекселдери херегелетиниң турар Сөөлгү үеде бо талазынга акша-хөрөңги тускайлаңтымаан.

Ындыг-даа бол, отчеттуг чылда Бояровканың ККБ-зинин котельнязынга, Сарыг-Септин урулгарын уран чүүл школазынга, Кундус-тугун ККБ-зинге, найыс-алдың национал паркта септелге ажилдарын чоруткан.

ТР-ниң Культура болгаш кино яамызынын коллегиязынга 1998 чылда 53 айттыгыны корген. 582 документ кири бижиттинген, 298 чагылгар болгаш билдирежилгелери, 215 ТР-ниң Чазаның доктаалдары, айттышкынарны, чарлыктары келген турган. Оон 582-зинин 256-зы күүсеттинген, 4-ү акша-хөрөңги чогуңдан күүсеттингени, 153-ү — удуртурунга болгаш билип алырынга, 4-ү контрольда, 34-ү ажилда, 3-ү — хуусаа эрткен ТР-ниң Чазаның 215 доктаалынын 6-зы акша-хөрөңги чогуңдан күүсеттингени.

Чыгышчы ОНДАР, ТР-ниң Культура, кино болгаш турнам яамызынын сыйыды.

КАТАП СОҢГУДАЛААР

ИДЕГЕЛИНГЕ ТӨЛЕШТИГ БОЛГАН

Сүт-Хөлдүн № 24 соңгулда округунга ТР-нин Дээди Хуралының депутаттын маңдады дээр Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазынын албан-дужалын күүседип турар Александр Октаевич Ондар биле Тываның күрүне университетинде кафедра эргелекчизи, биология эртемнеринин доктору Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды олар бо чылдың февраль 28-те болган катап соңгулдаларга киришкен.

Соңгулдаларга чон канчаар-да аажок идектелип көрүскен. Чижикшиниң чидиг демисели төнгөн соңда, Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды бадылаашкынын 53 хуузуңуң ач, чыгыс чер-чурттугларының идегелинге төлептин көрүскен.

КАЙЫЗЫ-ДАА ЭРТПЭЭН

Эрткен улуг-хүнде Бин-Хем кожуунунуң өөк суурунга суму чагыргазының даргазы дээр соңгулдалар болган. Ол эрге-дужалга 4 кижиге кандидатуралары депшиткен. Даянда кирген соңгулчуларын 75 хуузуңуң чагырга даргазынын соңгулдаларына киришкен. Ыңчалза-даа оларнын чыгыс-даа соңгулчуларын бадылаашкынын 50-ден өрү хуузуңуң чедиң ап шыдаваан.

Соңгулчуларнын хей бадылаашкынын алган Валерий Янчопович Түлүш, Константин Бадиевич Очур суму чагыргазынын даргазынын дүжүлгези дээр даразында катап болуп соңгулдаларга кирип.

Даңым САЛЧАК.

Чаан-оол АРБАК.

◆ Депутат — соңгулчуларыңда

УРУГЛАРГА БЕЛЕК

Эрткен неделяда «Эрбек» совхозтуң ажил-ишчилери, малчынарны-биле ужурашп, оларнын интернатта чурттап турар урулгарынын байдалы-биле танышп чедиң чордувус. Малчынар-биле ужурашп чугаалажыра, сагыш-сеткилин дүвүредип чоруп айттыгыларнын бирээзи — оларнын ажи-тең-ле болгой. Кичил турлар ирги, ош-чөм чөткөр ирги бе, доңуп-дожавайн тур ирги бе деп сагышсыраан оролор. Ыңчангаш бо удаада үнүшкүниң организастанымыстың чылдагааны-даа ол.

Интернаттын ажилдап турган, үлээң. Орта канча өөрүсө боор.

Хомулдарнын база олар чагырбайн чугааладилар. Уруг-ларыга көрдүңүңүң пособие акшаның болбайн турарын, шалын акшазын каш чыл улаштыр ап көрбөзүнн хомулдар-биле чугаалаар чорду. Совхоз эвээш-биле аш-чөм, далган-тара-биле дузалап-даа турар болза, идик-хеп, хүнүн херегелинин бараанынын садып алырынга акша черле херек болгой. Оон ангыда берген турар бир чүүлү мындагы. Шагда шышак суг сөөртүр машина келгеш, сугну кудуп бээр чүве чок. Хар суу-биле чөм кылып турарлар. Ону чыгыш, эргилеш, мал суггарар. Хунуң-не хей от одаар ужурга таваржып, хар чырынга база үе-шагын чырыдап турарлар.

Суурга келгеш, хей ажил-тед азырап оран авалар-биле, бот иелер-биле ужурашп, амдырал байдалы-биле таныштывыс. Оларга база боттуг дузаны чедирип, урулгарында идик-хеп аймаан ачы-буян фондузунун мурнундан кожуунун социал камгалап болгаш куш-ажыл эргелигинин даргазы Т. Ч. Дамба болгаш гуманитарлыг ачы-дуза комиссиязынын кежигүүнү С. Н. Аракчаа олар үлээң.

Моон соңгаар-даа хей урулгарың өг-булдерге, малчынарда болуп шал-биле дузалаарын, оларны доктаамал кичээшпеге адыр алар бис.

Улустар малчын аалдарыг халтывыс. Аныяк малчынар Мила Куулар, Шолбана, Геннадий Монгуштарны кыштаана келди. Оларнын аныяк хойлары оңа-меди кыштап турар болду. Мал чөми, сизгенге хамаарыштыр бергелер турган, ыңчалза-даа эвээш-биле чедиң-даа болза совхоз дузалайын келген. Мила Куулар оон мурнууда Бин-Хем кожуунга урулгар

Бере үеде малчынарнын ажи-тедүңе кичээң-гейни салып, ачы-буян фондузу улуг деткимчени көргүзүп турарын ала-нелер сеткилин ханызыңдан өөрүп, чыгыс сөөриниң сөглөп турдулар. Идик-хептең ангыда ачы-буян фондузу гриппке уады эмерини база

белекенип четтикпезин, озалдап кээрин, хары-даа кээп шыдаайн баары, чорук айы-биле келген ийикпе, азы озалдап келген башкылар хомудап чугаалап турарлар.

Бо чылдың январь айда тыва дил башкыларынын билиг сайырадыр курузунга 72 башкы бүгү кожууннардан келди. Хөгжүм башкыларын чүге ыңчаар организастан болбазың?

1999 чылдың апрель 26-дан 30-ге чедир хөгжүм башкыларынын билиг сайырадыр курузун эрттирер бис. Аңаа бистин келди-

Хөгжүм башкыларыңа

ПАРЛАДЫРЫ АРТКАН

ТР-ниң педагогика билиглерин сайырадыр институт курстарын, семинарларын чылдың-на эрттирип келген. Чоокку эрткен чылдарда болгаш оон курстарымыстан алгаш көөргө, хөгжүм башкыларынын көн турары кичүг өвөөш. Ыңчангаш моон кичүг түңсө үндүрүп болору? Башкылар хөгжүмү херекке алабайн, чугулаан көрбөй турар-дыр.

Ажит-чажыт чогу-биле чугаалаар чүве болза, көдээ школарда хөгжүм башкылары чедишпес, ону тускай эртеми чок кижилер башкылап турар школар база эвээш эвес. Оон бир кол буруузун кожууннарнын болгаш хоорайларын өөредилге килдистеринге оонап болур. Чүге дие, бистин чоруткан келдиришкени бижиктеви билип-чорутуру-биле тартапса, хуусаа үзе-тура чедиң келгенге, суурларда школарга телефоннап каар. Ыңчаарга башкы кижиге

ришкени биживис алган доран тарадырын кожууннарнын өөредилге килдистеринден дилеп каалы.

Хөгжүм башкыларынын бир бергедээшкини — урулгар ырыларын эвээжи, чыны дономарнын конуг ховары. Ону барымдалааш, эге класстарга 1-ден 4-ке чедир класс айы-биле үзүп тургускан чыны дому бо чылдың январьда үндүрүп алдыныс. Оон ыңай школа назыны четпезин урулгар ырлар чыныдзын бо чүүлүн автору белекп алган, ам типографияга парладыры сарткан. Ук номчууга урулгар саздарынын башкыларынга болгаш бичин урулгарга солун белек болуру чугаажок.

Саян БЮРБЕ.

Эң шыңгы, дүрген хемчег албас болза...

АДЫР ДУЮГЛУГ АНАЙ АРТПАС ДЕЙ БЕРДИ

Тыва — аграр чурт, оң экономиказынын кол адыры — мал ажылы. Үе-дүнтөн тыва кижиге малдан халабастанып, ажи-тедүп азырап, амдырап чорган. Төөгүдөн алгаш көөргө, дайын мурнууда «Мал бажын ийи сагга чедир өстүр» ден кийгырып-биле ажилдап турганнар, дайын эвээс болза, ол салдыган сорулга күүсеттинер турган, бичин-ле четпесин барган.

Тапташкын үези деп турар 70—80 чылдарда Барын-Хемчик кожуунун совхозтарынын малы кодан сымай, чаа-чаа кажаалар тудуп, совхоз бурзунге-ле шээр мал безин 20—30 муң чедиң турду. Үе өскерил, экономика рыногунче шилчээни-биле кодан сымак турган малывыс хоозурап, оларнын кыштагырын ээн хос калгылады. Чизе-данзы эзугаар колдуунда нитиниң болгаш хуу чоңун малын катый алырга, шээр мал 56.000 муң, 34000 бода мал бар.

Нитиниң малынын саны чылдан чылче өзер тудум кудулап, бо чылны ажил-агыларда 14 муң ажыг шээр, 3 муң хире бода мал бар.

Сөөлгү үеде малдын өлүп хораарында ангыда, оорга алзып, чидири кайы хой, Ажи-биле чугаалаарга, малын чидирбөөн совхоз, малчын-даа чок дие чазыг болбас. Мал чиккениниң дугайында шагдаа органи-нарынга демделди, дилеп турар, ол хирезинде огулуг түңнөл чок. Сөөлгү үеде кожуун девискээринде хуу чоңдан мал хүлээп ап турар кижилер тыпты берген, олар чоңдан малды аргажок чик өртөккө садып алгаш, акшазын туза-ла санап берип турар. Чонда акша чок чүве болганда, анды акша хереглээш, малын дужаап турар, а бир чамдыктары оордан короткаш, чик өртөккө берип турар. Чондан

С. КАРБААР-КАРА.

КӨВҮРҮГНҮ КАЖАН КЫЛЫРЫЛ?

1998 чылдың июнь 20-де үнгей № 25 «Хемчиктин сымдызынга» алыс угу Шуй чурттуг, а боду Ак-Довурак хоорайда чурттап оран куш-ажылдын хоочуну, пенсионер, сурагыл тудугжу болгаш шыдыраачы Шагдыр-оол Хертекович Данзырыктын «Көвүргүжө көрүп көрүңер» деп шүгүмчүлөдиг материал парлаптырган.

Ук материалда Шуй суурже кирер орук аксында ыш бичин көвүргүңүң машина кежер арга чок кылдыр үрелип, эргижиреп, дежилгенинин дугайында алдардыг тудугжу чоразн кижиге улуг хараадал-биле бижип, шүгүмчүлөп турар.

Көвүргү үредик хевээр чытпышаан. Чүү болган? Шуйда ону кылыптар тудугжулар чок бе, азы чудук, манза чок болган бе? Пилорама ажилдап турар, эзим-арга эвээнде турар суурду. Ам чүү четпес, чүү херек болган?

Билдингир-дир. Ажилды шин организастан, углап-баштаптар езулуг удур-тучуңунда ында чок болганыңдан суурнуң судалы болур — бичин көвүргү-жүгөш чылдар өттүр дуза дилеп, ыглап чыдары ол-дур!

Бо дугайында Шуй сумузуңуң чаа соңгуткан чагырыкчызы Анатолий Лалчаа болгаш соңгуткан совхоз директору Чечен-оол Күзенович Монгуш канчаар бодап турар ирги? Көвүргүңү кажан кылырыл? Айттырг ол. Ол шышак, чүү-даа чүве хөгжүүр, чаартынар ужурул. А ол хензиг көвүргү ам дөргөн ажыг чыл иштинде

Көгөр-оол ООРЖАК.

Барыны-Хемчик кожуун.

Көдээ амыдырал

Кызыл-Эник кудагы

БАРТААЗЫННЫГ ТООЖУ

(Уланчызы. Эгези № 1-6, 9-13 "Шында").

Мен үргүлчү таакпылап, ону кызыккан кизи болуп алгаш, өөрүм-биле ытыкыр чугалапжып, эрткен болгаш баар черлеристи таарыштыр адап чоруур мен. Оон бистин маршруттуу билип алыр силер. Тракторга чоок-шалап келгеш, чугаа чок-ла доктаар, дужер алаар бис. Бичан — дээш, тевене дег бичи шивегей көргүсүн. — Бичан машинавыстын ий дугуюн, ий дугуюн эвеспе, чагызын болза, олар доран солуп кааптарлар, моон-биле бүдүү деже иткелеп кааптар мен. Оон канчаар ходелерин боттарыңар билер силер. Көрүнер бе, сагындыр чур мен, оларны джигеи темир чепектиг деп билер керек. Датчинин чагызы мындагы — дээш саннар адап берген. Илбек доран сагыш човап чугалаан: — Силер база чепегеленип алынар. Бис-даа бээр чок — дээш, база-ла жазгалканын көргүсүн. — Бо менде чертер. Мени арын-нүүр чок үжээрлер. Доран туттурар мен. Оон соонда... — Билдимес херезжен ычса дээш аажок херезжен улуг тыгаш. Илбекке кыс кижини бо сөстери кээргенчиг кылдыр динчалган: "Бо мафиядан анык эр өлүрткен, ам оон душтуу кыс база баары ол бе? Чок, өлүркүчүдери няап сыйгалаар керек, ыччалза-даа өлүм-чидим оруу-биле эвес..." — Бо чугула херекти боттандырыр албан, ыччалза-даа оң черле айыл чок каны-дир херини бодап көрөзүңер — деп, Илбек херезжен кижини камгалаарын ордашкан. Билдимес херезжен кизи шуут ойталаан: — "Сарым сени эжим сени Саптып деңизер чүмөм-не чок. Саян сыннын чечээ-даа бол, Салгын-хатка саргарын-каар". (Улустун ыр). "Өткөн соонда өлөң сизге өнүң черле салыр эвес. Өлгөн соонда кизи төлү дөн черле эргир эвес". (Бо база).

"К-700" ОПЕРАЦИЯ

Илбек орунга чыдып алгаш, орта улуп чадап каан. Анларын-дундерин шаг болгон. Элдээр-дээр бодаалар оң бажынын иштинче, соокта чыгып каяже дымбар-лапжып кирип-ле турган: "К-700" операция. "К-700" операция... Ол чагыс соо оң кулаанга аша санаан такси санакчызы деп шаг кулаа-ла ийик чоп, "дөртен Енисей" ында деп бил. "Волга" Ус унун өрү чоктапжып, "Сахарная голова" мугур дөрт шаг болгон. Кадыйи шагда-ла аш-чемин белекпен алган орган. Илбек тырып кылдыр чөмөнни алгаш, улуп чыккан угууларынын баштарынын чытгап-лааш, кадайынын хурч чагыгына эринерин дегип каан. — Ажырбас, авазы, бүгү чүмө эки болур. — Бинды-ла болзуң ам. — Даштыга Илбек үне халип келгире, "Волга" манай турган. Сонгу олутта чагыс шагда олтурган. Кайгы бергеш, Илбек: — Кайы, ол-ла силер бе? — деп айтырган. — Шугумче "газик" дүнеле унуккен. Улуг прокурор биле айтыр чыгар шитир-ледер дээр. Ол оперативтик бөлүк тракторну эртекеш, оон мурнуна чоруп турар ужурулур. Рациязы бар, үргүлчү харылапжып чоруур бис. — Хал олур — деп, Илбек чугалаан. — Эртеңги Кызыл ам-даа тургалакта, 5,00 шакта, каны-дур тускай им-демлек чок "хаматты" "Волга" хоройдан унуккен. "Бизаанын эмирден мыйгакты" артты алып, кезек эр-дээр черлерини эртип алган соонда, машина аттыга-ла берген. Бичанмас ара чок, чүмө-ла мурнуна "Билдимес херезжен"

РЫНОКЧЕ ДИДИМ БАЗЫМНАР

Ажы-биле чугаалаарга, амыг хүннерде бистиң республиканың колхоз-совхозтары болгаш көдээ агыл-агың өске-даа бүдүрүгелери нити Россия база Тываның доңолинго агроүлүтүр комплекзинге хамаарыштыр чорутканы шын эвес, үрөгдекчи, анаа шөмөлдө хевирлиг углянышкынын политиказының түңинде барык-ла таваанга чедир хоозурап, сандараан. Оларны катап бут кырына тургузары колдуунда болдумос. Бүдүлгү чүдүлү үрээрни белең, а катап кылыры кончуг берге.

Бо таварылгада мен бодаарымга, хамык-ла бурууну төпте, "устүвүсте" эрге-чагыргаларже чуйу кааптар болдурусса, черле эпчок, арай меге апаар. Көдээ агыл-агы шугумунда үр ажилдап турар, ыччалза-даа чүгле албан-дужаалыга дужаткан, тапталган, дөгөйленген, удуртур салым-чаяан чок, агыл-агы жый эвес, негеделин кошкак, эртем-билиин амыдыралга чедир ажилга билбес, харысалгазы куду удуртукчулар база бо чугула алырда кадр политиказынын багай тургустуңаны агыл-агыларнын хоозураарына улуг "дузаны" чедирген. А арга-дуржулганы улуг, бурунгаар көрүшүтү дарга-бошккалар бөгүңгү амыдыралыкта көстүп келген рынок канчаар-даа ыяпып, шургул кээрге, улуг-ла тоован, харын-даа хамаарышкан участогун улам ты-ынгар башкарып, бүдүрүчүлүг ажилдап, бурунгаар дидим базымнарын кылып турар. Оон бир чижээн Танды кожунунун "Революциянын чалбыжы" совхозтун ажил, амыдыралындан көрүп болур.

Ажыл-агыны кандыг дарга удуртуп, баштап ооранын, оон саадап олурар оран-савазындан, оон иштинки, даштыкы байдалындан кизи эскерип каар. Ажилдар өрээлдерин чылыш, чырым-даа келергей. Бо чылдын январь 1-де көргүзүлгөр-биле алырга, бо агыл-агыда 435 кизи, оон иштинде удуртулга аппаратында 17 инженер-техниктер ажилдап чыгып турар. Кол экономист О. П. Кудрявцеванын биске чугаалааны-биле алырга, совхозта ажилдап турар кижилерни кызырдазын кылбаан.

ССРЭ үезинде турганы дег, бүгү ажилчын туруштар хевээр арктан. Кизи бүрүзү ажилдап турар участогу, бодунун ажылы дээш сеткилинден бердинип, кызымак, хей-аттыг ажилдап турарын эскердирис, чүге диэе оларын төккөн дерти төлөттинип турар-дыр. Ажилдап каан кизи бүрүзү агыл төлевири кылдыр чик өртекит далан-тарааны, этти, ак чем аймаан, хлебти, макарон кылыгларын, балыкты, картофельди, нога аймаан ап турар. Бо-ла бүгү продукцияны агыл-агы богу бүдүрүп турарын немей чугаалап каалынар.

Бо нарын, берге үеде продукцияны боду бүдүрүп, оон-биле бодун чөмгерип, артыкшылынын амыдырал болур ашка-мөңгүнө чедир албас болза, кандыг-да агыл-агы сайзырап шыдавыз билдингир. Совхозтун удуртулганы ону баш удур угап билгеш, продукция бүдүрүп талазы-биле хөмчөлгөри үезинде ажилдап кылгаш, амыдыралга херек кырында боттандырган-даа. Азырадыкчы хөмчөлгөри алындында барып айымдыын баштыг, хүнүн бодавас, сон даарта чүу бооп бодуун хайгаар чоруур кижилер билип турганы-ла ол боор.

"Революциянын чалбыжы" республикада эң хөй (11.000 га хире) тарыла шөлдүг. Оон чылдын на кызыл-тастын, арбайын, суланың багай эвес дүжүдүн ажаап ап келген. Бо чоруп чораш, совхозтун топ шаңдында контора девискээринде бар-ла складтары тараа культура-лармы-биле долдуруп каанын крдувус. Чүгле үрезин кылдыр хереглээр-биле арыглап белекпен каан кызыл-тастын,

арбайын, суланың 3000 тонна үрезин бар чорду. Оон аңгыда, аш-чөмгө хереглээр-биле үндүр садар 1350 тонна кызыл-тас хереглечилерин маанай чыдар болду. Кажан Тыванын иштинде, бо совхозта, шынарлыг үрезин четчир кылдыр чыдырды-ла, бистиң чазак-чагырга черлерин хөй чыгардылар үндүрүп, Саян артындан улуг өртекит үрезинер кири соортурун ачкаландыраар "арыгынын" кизи кайгаар. Оода боттун бюджетине кирип алыр үндүрүлгө-даа бодап көрзе кандыг чүмө? Азы мында өске кызы сонургаллар бар эвес ынаан? Бо чазын моон үрезин садып алган агыл-агыларын аксыңы кези деп чүвени баш удур чугаалап болур.

Топ шаңдын девискээринде Украинаның С. Киров аттыг Могилев-Подольскийн заводунга кылып үндүргөн хонукта 4 ээлчегде 5 тонна кончуг эки шынарлыг далган бүдүрүп күчүлүг улуг дээрбе үзүк-соксаал чок ажилдап турар. Оон үнгөн продукцияны саваалааш, ажилчынарга үлөп, дашкаар саарып, совхозтун лекарнязыне чорууду турар. Лекарнята чок күжү-биле ажилдар хары угда 72 хлебти бижырып үндүрүп 3 шкаф-суугуну салган. Пекарняда үш ээлчег, ээлчег бүрүзүнде 2 кизи ажилдап, бирээзи-ле 2 рубль 50 копейк өртекит 1000 хлебти хонукта бижырып турар. Хлебти амзап көөрүвүске, дыка-ла амданын чорду.

Совхозта макарон кылыглар бүдүрүп бичежек шөк база бар. Ында боттун хереглине хонукта-ла 150 кг дээди болгаш 1-ги сорттун вермишелин, рожини, үскөн далганы үндүрүп турар. "Ре-

волюциянын чалбыжынын" балыкчылары Чагытай хөдден балыкты тулуп, ол-ла черинге дузааш азы ыштааш, ол-бо черлерде хереглекчилерге садып, эвээш эвес акшаны ажилдап ап турар. Балгазын суурда совхозтун пилораманында чагыглар эзугаар дилиг материалдарын шагдан бээр белекпен келген болгаш оң ажилдаар күчүзү база үндүрүп турар продукциянын хөмчээли эвээжөвөн. Садыг, столовая база бар.

Моон сонгар ук совхозка сүттен ак чөмгөр бүдүрүп чети болгаш бичежек спирт заводун иждарын планда көргөн. Сүттен яныз-бүрү продукцияны база арыг спиртти болбаазырадып, бүдүрүп үндүрүп чиг эт ажил-агыда четчир.

Ажыл-агынын "Красноярка" сүт-бараан фермазында 27 саанчы электриги алпараттар-биле 250 инекти саап, хүнде-ле 1500 кг сүтү бүдүрүп турар. Неделя саңдында 1400 кг сүтү Кызылда албан, организацияларга дугуржулга эзугаар садып турар. Сүтүгү өртөз бир литрде албан черлеринге — 6 рубль, хуу улуска — 4 рубль, а боттун ажилчынарынга 2 рубль бооп турар. Оон аңгыда, фермага өрөмени кылгаш база үндүрүп садып турар. Фермада электри тогуну күжү-биле ажилдаар механизмдер ажилдап турар болгаш инектерин норма-чичек, рацион эзугаар чөмгөрүп, тургузу азыралче күзүн-не кириген. Малга бээр хоолууду чөмгөрүп четчир. Чангыс четпес чүлү — ферманын кажаларынын иштинде шагдала тургускан дериг-херекселдерин, механизмерин үрелишкенин таваржыры, артык кезектерин тывылбызы. Эф ферма коллективтин, оон удуртулганы дүвүредип турар.

Тагыз эдээр чедир тараалан шөлдөргү, терен, чүм өтсигенин, арга-ыш-биле байла, ажилгыр, кезеж чонугу "Революциянын чалбыжы" совхозтун бөгүңгү байдалы-биле кахсы таныжарга мындыр-дыр. Бо ажил-агыга хармаарыштыр айнал 1 хүн дугузунда сургакчылап чорашан 3 депутат дараазында түн-неди үндүргөн бис: өске черлерде дег, мында сандараашкын, буураашкын болбаан, бажын-балгат, машина-тех-

ника бүдүн-бүрүн, көзөңөз бузулган соңга безин чок; продукция бүдүрүлгези шуудан; эргежок чугула аш-чөмгөн курлавыры тургустунган; кижилернин күш-ажылы чүткүлү бедик, аразында чарыштыг, аймак-сөөк ылгашпас; азырадыкчы хөмчөр барык чок; күш-ажылдын сагылга-чоруу мыжыг; совхоз директору Иван Чувствин ажилды организаптап турары коллективинде оң ат-аллары бедик; ында көдээ агыл-агы специалистери Көдээ агыл-агы ямызынын киржилге, дузазы чокка бот-тускайлан ажилдап билер апарган.

ТР-нин Дээди Хуралынын Аграр реформазынын болгаш бойдус ажыглынын талазы-биле комитетинин даргазы Самойлов Монгуштуң санап турары-биле алырга, совхоз көдээ агыл-агы продукциязын бүдүрүрүни хөмчээлин ам-даа улгаттыргаш, чер-черге, ылаңгыя Кызылга, саңдыгларыны ажиткаш, дигир акшаны хөйү ажилдап ап, ажил төлевири доктаамал акшаны боду-биле чорудаар чедип алыр чугула, чүге диэе кижинин холунга ашка турда, хереглел бараанын шитип, далдап тургаш садып ап болур болгай.

Республиканын көдээ агыл-агы сайдыныга ажилдап чорашан дарганын боданыга каттышпас арга чок. Шынап-ла, бо ажил-агыда "аскап турар" айтыры барын үстүнде айттык, ыччалза-даа оң чорту шитирлел алыр аргалар мында бар-дыр. Эне-хаяажок үндүрүлгөри ны басып кээргендин шала сестип турар хөмчөр бо талазы-биле доктар-моондак бооп турар хевирлиг.

Ынчангаш кайы-даа ко-жунунун, кандыг-даа көдээ агыл-агы бүдүрүлгези, "Революциянын чалбыжы" ышкаш, ындагы коллективтерини үлөгерин эдерип, үезинде даартагы хүне харап көргөн чүмө болза, Көдээ агыл-агы ямызы рынокка моннаткаш, чүмү кылырнын эвин, аяын тыйпайн олур-баан чүмө болза, бистиң малчыларын чыгып, таражыларын бичирип, саанчыларын бичирип ажил-агы үениң агымы-биле шаа-биле хайнып тургу деп.

Василий ХОМУШКУ.

Экономиктиг допчулал

КАЖАН ЧАЙЛАДАР БИС?

Россиядан барган газ-биле чурттап оорар. Ынчангаш дефолт дуза катпас хевирлиг. ОЛАР ЧҮНҮ ЧИДИРЕЛ? Россия херекти чок артып калза, ону канчап-даа тургаш тывары дээш хөделер. Канчаар? Мурнундагызында ышкаш, газ, нефть, металл, ыш садып эгелээр. Бо-чөмчөзү база... Оларны делегей өртектеринде чик кылдыр садып эгелээр. Барыны чүкте партирларын чидиргеш, оларны Чөм чүктен: хамаарышпас күрүнелер чурттарындан, араб чурттарындан, Индиядан, Кыдаттан, Ирандан дилеп эгелээр. Барыны чүк бистиң рыногу-вусту чидирер.

Ол-ла бе? Чок, Россия улуг күрүне бооп хевээр артар, күрүнеде, оон иштинде чонда доллар база эвээш эвес-тир. Төп банкынын валюта курла-выры 8 млрд. доллар. Оон артынан Даштыкы экономиктиг банкынын, Даштыкы садыг банкынын, Ажаалга банкынын корреспондент-агар саннарында шыгжаттынган.

Оон өске бистен алыр чүмө чок. Хуу кижилерин агар саннарында он-он млрд. доллар ирип чыдар деп дашты-када алгырып турар. Ол агар саннарын чарлап боор бис деп, Лондон клубу диэн-наткан. Америка чыдып каар эвес, бо талазы-биле аажок-ла шырыбын турар. А Швейцария чамдык байдалдарда чонуну шыгжадыларын чыгартып чарлаар дугайында хоюлууну бөзүн хөлдөп алган. Бо чүдүлөр арай-ла бүзүренич эвес-тир. Чүге дээрге хуу кижилерин агар саннарын чарлаары — кандыг-даа чурттуң хамааты хоюлжудулугазын хажытканы ол апаар.

Күрүнеге хамаарылгалыг компанияларнын, чижээ, "Газ үлетүрүн", Чангыс аай экономиктиг эвилел АН-нин, ЛУКОЙЛ-диң өнүчүлери болгаш агар саннарын хавырып алыр деп турар оралда-жышкыннар база-ла седзинчиг. Германияны алыр болза, ол чурт бис эвээш эвес чөзүлүн берип турар.

(Нарвалага допчулалын Алексей АНР бетектең).

КАЖАН ЧАЙЛАДАР БИС?

Моонка Левински-биле холбаазы кезек када бузуру-та бергенде, АКШ-тын президентини Билл Клинтон америк улустун мурнунга чыл саңдына айтканынга: "Россия делегейге теригинде аргазын оскунган. Россия — Устүү Вольта деп чуртка деңизге берген, улуг күрүнезирек бодаларындан ойталанар!" деп кыйгырган.

Ийет, американын тергин дээн делегейге, Черини хини — Америкада чурттап турар харын. Олар ында чыдып алган Иракты бомбалап, Косовоже шураарын кордап турар. Олар Россиянын космоске бурунгаарларына шаптыктап, бистиң үш улуг бүдүрүлгөвике мызгадашкынын кылган. Делегейини валютка фондузуну дузазын бактан. АКШ-тын кулур секретары Мадлен Олбрайт Россияга чораш: "Американы ракеткага удур камгалап системазын тургузарын Россия деткири ужурулур, деткенис болунарза, боттарыны шитирлээр бис" — деп хөрөктөнгөн. АКШ Россия-биле ыччаар "садыглыжырын" бодат турар.

Оон башка АКШ биске дефолт чарлаар. Элдепти-ле аа, чүмү өр-шээрлер ирги? Эки сайгарып көөр болза, Россияны кызгадашкы-биле коргудары — чанагаш чыткаш, чараачен хойзуру-биле домей ынаан, Чамдык эксперттерин санаанын эзугаар алырга, Россия сөөлүг ий чүс чыл иштинде кызгадашкыга алды дугаар таваржыры ол бооп турар. Екатерина II Амстердамда банкырларден 6,5 млн. гүлден акшаны чөп алган. Оон шимээни чыткен болгай. Николой I-ниң үезинде Россиянын өрөзи 1,5 млрд. рубль (азы амгы 15 трлн.) доллар четкен. Бо өрө дээш Россия Дунга кыдынын, Кара далай флотун оскунган.

Тоогуе арктан классиктиг кара чагыс кызгадашкыны

КАЖАН ЧАЙЛАДАР БИС?

— хаан чазаның өрелерин төлээринде большевиктерини ойталааны болгай. Ол дээш Россияны делегей харылзааларындан үндүргөн, даштыкы чурттарга турган 300 млрд. доллар үнелиг өнчү хавырып апарган. 1927 чылда эн улуг чээли берикчилери бооп турган "Креди-Лион", "Сосьете-Женерал" болгаш өске-даа банкыларга өрөзин большевиктер үзе төлээр.

1946 чылда Сталин дайын үезинде американын "гуманитарлыг" дуза кылдыр берип турган шериг техниказы дээш төлээр өрөзин соксадып каан. 1991 чылда Совет Эвилели буурап дүшкөн, оон өрелери агаарга астына бер чаксан. Ынчаарда Россиянын Даштыкы экономиктиг банкынын өске чурттарда агар саннарын хавырап чаксан. ССРЭ-ниң бүгү өрелерин төлээр хүлээлгени Россия бодуңга алыр ужурга таварышкан.

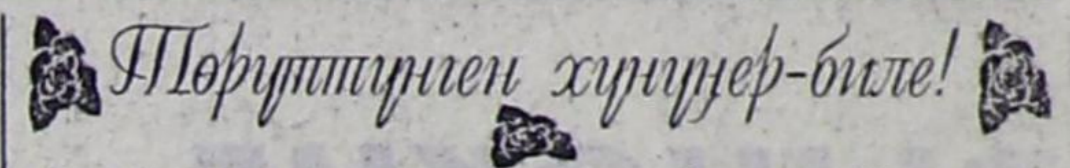
ЧүНҮ ЧИДИРЕП БИС? Дефолт (өре төлээринден ойталаар дээн утталыг) чарлаар болза, Россия долур кызгадашкыга таваржыр. Юридиктиг талазын алырга, дефолт — булуртун байдалдыг. Париж азы ында Лондон клубтары буураашкын херээ чарлаар дие, киржикчилерин 50 хуу бадлаашкынын алыр (ам дээррезинде 28 хуу бадлаашкынын алган). Кюрум бар дидик. Оон улаштыр чүлү? Париж клубу-биле бистиң күрүнөвистин өмүңээзинден Даштыкы экономиктиг банк ажилдап турар. Ындыг болганда, бо банкыны буураан деп санааш, оон активтерин 1 долларын 2 центиге орнап-нак, оожурган каар, олардыр.

Теоретиктиг талазын алырга, дефолт эзугаар бистиң күрүнөвистин даштыкыда өнчүлери хавырып ап болур Чаартылыгын болгаш хөгжүленин Европа банкызы

дидир, агай. Мен болза, ийи талазында ийи каданын чытыргаш, боду дедир баштангаш, оларнын буттары куспактап алган хаанга дейлээр ийик мен". — Кис үн кем чок чазала каттырган: "Амгы дугаарынысты чүу чүвөлөгө дейлээр силер, шеф?" — "Мен ону шыдавас мен, кыс кижини угааны-ла шыдаар боор?" — "Мен болза удур-дедир эвес, чангыс аай өрү башкандыр шапкылап каан ортажы вектерде рязарлар чепектеринге дейлээр-дир мен?" — "Чи-жээлээрге?" — "Баштай ийи көпө, оон соонда узун сиптик секира, балды аан, ха-ха!" — "Угаанын-ла-дыр силер. Ол дээш бир дугураанын артыкка дээн олур мен?" — "Чок, чок, шеф. Харын утурунгарын дээш, штрафка бодуңар апар ужурул силер."

Ынчан Илбек өөрүндөн айтырган: — Мурнувуста сүрген машинавыстын дугарын ам каш деп бодар силер? — Артында шагдаа биле чолаачы боланы бергенер? — Адыр, адыр, ийи көпө, бир секира... Илбек хары манаван: — X 117. — Шынап-ла бе? — "Ха-ха" деп каткыны дымнадылар, ынчангаш X, ийи көпө — 11, балды — 7. Ол-ла доран рация-биле трактор мурнунда машинада оперативтик бөлүкче сүрдүргөн "Волганы" дугуарын адап бергенер. Бичин болуп чоруй, херез-жен үн катап чугааланып эгелээр: — "Тракторну чугаа-корт эрте бээр бис. Ону Аба-канга үр манаар апаар-дыр бис аа, шеф?" Эр үн хары-лаан: "Абакаңга эвес, эртимин." — "Ама кая?" — "Аба-зага. Оон Ак-Довурактап чанар бис". Кис үн хөжүл чугаалаган: "Делегейи дескиндир аян-чорук! Эки-дир, шеф, солуд-дур. Менээ ону чүге дымнатпаан силер?" — "Ону босс билер, оң хөйүң-дүр." Илбек "босс" деп сөстү иштинде катап-катап хийрейтеш, өөрүне чугаалаан: — Амыр-дырлар. Бистер оларны Саян ажырбайн алыр бис.

Оон эфирге херезжен үн дымнаган: "Шеф, бо көвүргү чанганга доктаптылар. Силер секперел, эээнги-да дымна-дып алгай силер. (Уланчылыг).

"ТӨРӨЛ ЧОНУМ ТӨРЭЭН ДЫЛЫ"

"КИЖИНИН БУДУЖУ ЧАЖЫНДАН" деп үлгөр чугага бузурелим, улуг. Чуге дие аныянда ажилгыр улус кандыг-лаа назынды ажалдан чажам дивес, сеткилинден, бүдүжүндөн тура-со-руктуг болур. Улуг, биче чоң-лаа оларын хүндүлээр, кижини чүгө эки талазын чугаалаар боор чүве. Каш чым бурунгаар ажил-агымын гайды-биле Эрзинниң Бай-Дага чеде бээринге, тыва дыл башкын Галина Шаповна Тондуп дугайнда чылдыг сестерни чугаалап, оон ажил-ижи-биле таныжарын сүмөлээ. Институтка улуг курска өөренип тургаш, чангыс өрзөлгө чурттап турганын бирги курсчу Галина дунмам деп кайын билер ийик мей. Оон өөредилгеге салымнын, бодунун кижини өрээливишке келген улус безин мактап чугаалаар чүве. Уе агым суг дег билдиртпери эрте берген, ан Галина Шаповна Тондуп чангыс бо школада безин 30 чылдын нүүрүнде ажилдап, Улуг башкы деп хүндүлү аттың эдилекчиин болганга өөрүс артам чок.

Февраль эгинде педагогиктиң билдирг сайыр-радырнын институтунга тыва дыл башкыларын семинар-өөредилгези болуп эрткен. Анаа дуржугалар башкы Г. Ш. Тондуп чогаалдыг бижиринин аргаларын дугайында бодунун аргадуржулагын республика башкыларга бараалаткан. Башкылар ол ажилды бистин солунга парлаарын дилээ чүве. Ынчангаш башкыны "Чугаа сайырдырнын бир хевире — чогаалдыг бижир" деп кичээлинин кол-кол кезектери бараалаттывес.

Уругларнын аас болгаш бижиме чугазын сайыр-радырныга база сөс курларын байындарыга чогаалдыгылар кол черин эзеп турар. Чогаалдыг бижирде, бир дугаарында, уругун эге класстарга алган билинги дайныр. А кой-ла чүүл — ук билгини ханылдары. Маида онза кичээлдин өөреникчинин белеткүүлгө угулар, эки чогаалдыгылар номчул

таныштырар, план тургузуп өөренир, ону сайгарар. Чогаалдыгны кандыг темага, канчан бижириниң дугайында баш бурунгаар айтып каары чугула. Ынчан уруглар сеткилинге таарышкан теманы шилип ал, хостуг белеткенип алыр аргалыг болур. Кижиниң бодунун бодалын шын илередиң, харын-лаа бижип белеткеп алган чогаалдык дил-домаян эдип-чазап алыр алыр. Ынчангаш чогаалдыгны удаа-дараа эрттирбес, чүге дие материалдарны чыгарына, ону угаан-бодаларыга, эдилге-чазалгазына үр үе негетинер, уругларга харысалга улуг болур.

ЧОГААЛДЫГНЫ ХЕВИР-ЛЕРИ анзы-буру болулар. Чижээ, чогаалдыг-чурмал. Бо хевирге төрөөн суурунун, хоорайнын, кудумчузунун төөгүзүн, тураксаалдарынын дугайында чурп бижир. 5-7 класстарга "Мээн суурум", "Ыт — кижиниң өнүгү", а үстүкү класстарга "Өг — тыва кижиниң уязы" дээр хевирлиг темалары ап болур. Оон ангыда, чогаалдыг тоожуушкун (яны-буру аян-чоруктар, театрже, кино-залдарже), чогаалдыг угап-бодалашкын (номчаан номнарын, көргөн киноларын, таварышкан бөлүшкүн-нарын дугайында шыңзы-дып бижир) хевирлерни өөреникчилерге бээр, олар күзөлдүн-биле кылдылар. Ылангыя 5-ки класка "Найрал деп чүл?", "Мээн ынак мадырларым" деп темалыг чогаалдыгылар хостуг темага бижидери артык эвес. Уруглар чогаалдыгыларын хевир-лерин, уран-чечен аргаларын каяа, канчаар ажилгаарын коорту боттары тып чоруй баар. Ылангыя эпитеттерни, денелгелери, бижыг сөс каттыжышкыларын, метафораларын шын ажилгаарын эгинден тып биле бээр болза, өөреникчи шилип алган теманың чайгаар долузуб-биле ажилды чоруй баар дээринге Г. Ш. Тондуп улуг бузурелиг кижини болду. Шынап-ла, чогаалдыг дээр, уругун мээр-медерелиниң сайыркангай көрүжү, даап бодалашкын-

нары. Алган теманың херек кырында шынын-биле бижип көргүзери, анаа башкы кижиниң уткуштур келген бирги базымы улуг рольду ойнаар дээрин Галина Шаповна бодунун арга-дуржулагына шыңзыдып турар. 5-ки класстан 10-гу класка чедир тускай темаларга чогаалдыгыларнын план-системанын тургузуп, чогаалдыг бижирини уругун угаан, чугаа сайырдыгына улуг ужу-уткалыг дээрин бодунун кичээлдеринге бадты-кап турар. Чижээ, 10-гу класка С. Сарыг-оолдун "Аңгы-оолдун тоожуун" өөренип тура, Аңгы-оолдун өвүр хевирин бижип көргүзүп тургаш, эпиграф кылдыр "Чону — чорган, хойу — хой-ле" деп үлгөр домакты ап болурун башкы сүмөлөп турар. Чангыс эпиграфтнан Аңгы-оолдун өвүр-хевирин, каяа, канчаар ажилгелери кестүп келер: өсүс оолдун салым-чолу, амьдыралчы башымыр, тыва чоңун чачылдарын, эзулдарынын бичин оолга ужу-дүзүн, чаа Тывага амьдыралы, революстуг демисилге киржилгезин... Чогаалдыгнын түнөл кезинде чогаалдын уран-чеченин көргүзүп тура, амгы үе-биле денелгелери кылып, уругларнын угап-бодалашкын хевиринге чогаалдыг бижиринче чайгаар албайды бээр чүткүл тыптып кээр дээрин көрүп болур.

Өөреникчинин бижээ чогаалдын эң кол кезээ — башкынын ону көрүп, анаа үнелели бергенинде: теманың шын ажиттыганы, содомоаның дес-дараалашка, бот-боттарынга чыгырышканы, авторунун бодунун түнөл бергени. Мону башкы ыяап түнөл сөзүгө чугаалап, эки дээр чогаалдыгыларны өөреникчилеринге ытыктар номчул бээр. Оон уруглар бот-боттарына үнелели берген турары албан. Ылангыя сөс курлардырларын байы-дары-биле сөстүн лексиктиг утказын билер кылдыр сөс сайгарылганын чорудары чугула. Берге бижилгелиг, үлгөрдөп алган азы эрты тыва дылдан үндөзидилтиген

сөстери словарь кыдыра-жынта ушта бижип алыр кылдыр өөредир. Ылангыя Эрзин, Тес-Хем кожууннарын чамдык өөреникчилери литературалык сөс орнуна "кара чугаа" сөстери бо-ла ажыглай бээр. Чижээ, болгай — логой, биле — билектин, авамга — авамба, эжкээр — эжкэр, чок-ла болгай — алага-ла болгай, үргүлчү-ле — тужу-ла, чүңү — чүме дээр чижектиг сөстери бо-ла ажыглай бээр. Сөстү шын бижип, оон утказынче, аңгы-аңгы хевирлерде каяа, каяа ажыглаарын 5-6 класстарга элээр шыңгыс өөрелтес болза, уругун сөс курларын эвээр болур, харын-лаа оон сөс-дараа чевен кижин болурунун барымдаалары улуг. Ынчангаш кандыг-бир чогаалды өөредип тура, сөстериң дорт болгаш доора утказын тайылбырлап өөредери чугула. Чижээ, С. Токайын "Араттың сөзү" деп номунун баштайгы эгизинде Мерген хемин бижип тургаш, автор "чаштынар", "удуур", "кактарак", "кадалаар", "кактанар" деп сөстери ажилгаар. Сөстериң дорт утказы кандыгыл деп денеп, сайгарып тургаш, домактардан чогаалдыг уругларга дагыр, ушта бижип тайылбырладыр. "Кактаар" деп кылыг созуун "камгалаар", "кадалаар" дээр чижектиг синонимини тыптырар. Мындагы хевирлиг аналгаар уругларнын угаан сайыр-радыныга база сөс-биле, словарь ному-биле ажилдап өөренирине улуг догум болуру чугаажок.

СӨӨЛГҮ ЧЫЛДАРДА Галина Шаповна уругларнын чугаа сайырдыгыне кол кичээлгени улап, көргүзүп материалды кылдыр даштыкы база бистин авторларын чурат чураттарына чогаалдыгыларын бижирин практикалап турары солун. Башкы чураттары уругларнын харназынын таарыштыр база домактар тургузырына билдир кылдыр шилип ал турар. Ылангыя 5-6 класстарга шимчээшкенин, бодоушкунуар көргүсө, сө-

кил-сагышты өөртүп турар өнүк чураттары ажылап турар. Чурат бурзунде болушкун аңгы-аңгы болганда, оон утказын барымдаалап, баштай беседга хевирлиг кирилден башкы кылып болур. Бир кичээлге хой чураттар ажыгласа, чок болза уругларнын болуктээш, аңгы-аңгы чураттар-биле ажилдадып болурун шенеп көөр.

Хоочун дуржугалыг башкы кичээлдерин болу ыяк белеткенип эрттеринден ангыда, уругларга эстетиканың, музыканың, чуралганың кайгамчыктыг чараш чаштырары билеп алырыңче аян-чоруктары кылып турар. Ылангыя оон алдыгы класстарга С. Сарыг-оолдун "Күс" деп шүлдүгө чогаалдыг бижиринин мурунда анык чуратчу А. С. Дүпчүрү база школада музыка башкызы Ш. Сарагайны чалап, демне-жилге кичээлди эрттерини уругларга улуг белек болуп арткап. Ханада Александр Дүпчүрүн "Алдык күс" деп чурат улап уругларнын боттарың чураттары, а класста Чайковскийниң "Чалдын уелери" деп музыка оюм ойнап турар. Бодаарга, уруглар шүптү ардага кирип келген, чүгө алаан сарыг бүрүлериң шылырагы дынналар деп... Кичээлдин кол со-рулгазы: уран чүлдүн хевириниң — чуратка, музыка, шүлдүг чогаалына күстүн чурумалын денээри. Башкы кичээлди беседга хевирлиг эгелээш, уругларга

аалчыларын таныштырып, оларын чурат-биле музыканың харылаазынын дугайында солун чугааларын таныштырар. Кичээл колдуу айтырыг-харын хевирлиг эрткен болгаш өөреникчилер хой сөстериң чаа утказын билеп, билдинмес уткалыг сөстериң ушта бижип, чамдык сөстериң лексиктиг утказынга шын харыны берип турганы бир чаа базымы берген.

БАШКЫ КИЖИ бодунун ажилына кол улаанышкын кылдыр анаа-ла бир теманы шилип албас болгай. Галина Шаповнаның шилип алган улаанышкыны — "Кичээлдерге чугаа сайырдыгынын хевирин — чогаалдыг бижириниң аргаларына өөреникчилерни өөредир". Берге болгаш үр-түңнели хой чылдар эртерге көстүр улуг ажил. Анаа үр үе, арга-дуржула херек. Башкынын кол улаанышкынын шилип алганы база таварылга эвес — кожуун кызыгаар чогуунда, чоңун чугаа сайырдыгында моол улуг сөстөр хой, диалект талазы-биле Тывада бир онзагай яны кылдыр ыла-лып турар дылдыг кожуун. Ынчангаш башкынын кол сорулгазы: анык-өскенге литературалыг тыва дылды өөредир, чугаа сайырдыгы чогаалдыг хевирин-биле уруг шын чедирер. Төрөөн дилдин шын, чараш кылдыр чугаалап, бижип бижиринден артык буян каяа турар.

ХҮНДҮЛҮГ САЛЧАК-ООЛ САЯНОВИЧ! Тыва Республиканың Автомобиль оруктарынын эргелелин коллективни төрттүнгөн хүндүрден бээр 50 харлааның таварыштыр Силерге байыр чедирип тур бис. 30 чыл ишинде Силерниң күш-ажылы намдарыңар оруктары-биле холбашкан. Ол чылдарнын ишинде Эвүр кожуунун орук-септелге-тудуг учагостунун бодунун ажилчындын эгелээш, Тыва Республиканың Автомобиль оруктарынын эргелелиниң начальнигыне чедир орукту эрткен силер.

Силерниң организацыи салым-чазаныңарнын, бижыг туруштуг мөзү-шынарыңарнын ачызында республиканың муң ажыг орукчулары боттарынын мурунда салдыңган хүлээлгезин күөсөдип шыдаанар. Республиканың орук ажил-агымын хөгжүдөр дээр Силерниң кирген улуг-хуунарын улуу-биле үнөлээр бис.

Силерниң дорт удуртулганар-биле республикада эң берге автоорук Хандагайты — Мугур-Аксы ажыгалап кирген. Хандагайты — Торгалыг болгаш Бояровка — Тоора-Хем автооруктарың тудуу эгелээш, Каа-Хемни кижилер көвүргүчү тудуу доостурунун кырында келген. Оон-биле чедирештир республика девискээринде он-он көвүргүлөр, чүс-чүс километр автооруктар кылдыңган. "Тыва автоорук" эргелелиниң ажилдагылары болгаш республиканың орук бүдүрүлгелеринин ажилчынары Силерниң сагыш човангыр, биче сеткилдигери болгаш деткимчелери билеп чоруур бис.

Салчак-оол Саянович, юбилейнер таварыштыр Силерге чуректин ханызыңдан байыр чедирип, эң чылдыг күзөөшкениң сөстериң сөнөп олур бис.

Кадык-чагай, аас-кежикти болуруңарны, күш-ажылы чедешкениң күзөдвис.

Хүндүткел-биле: "Тыва автоорук" эргелелиниң коллективни.

Көдээ сурунун чевээ. Кижини амыгының салымындыг болгон чүвөдир: чырык черге барар төрттүрүм, хүнү күзгө "кызыл-дустар". Ийе, хүнү күзгө, чырык черден чорыр. Аарыг-оржык, олар-ондоктан кижилериниң хоран турары харын ындыг-ла ыйнаан, а чамдымыс, харын-даа хой кезинес...

"Кижини амыг салымындыг чалавас" дийр ийик бе? Мен бодап көөрүм, ол шүт-по оржожок шын база эвес болурун. Чүгө ындыг бодолго келгенини, канчан ындыг түнөл бажыма төрттүңүп келгенин кысказы-биле долчулаптай.

Кыштын соогу чавырдыган, артында хүн дурту узап, каракты хүнүнүң шонуу чылычтыктың турар үе чүве. Чоок төрөлдөрүн, кады төрөөннөрүн биле чок болган акымнын хөөрүңге чедип чордуvus. Та үениң маңынын аайы-биле чүве, та орус сөөк чоңунуң сөзү-чанчылдарыңдан үндөз-леттингени-биле ынчп барган чүве, тывалар база чөөк улунуң чевээңге чедип, аш-чемин аяк-савага делгеп, чечек-веноктарын салып, чөөг кырын аштап-арыглап, аайлап каар апарган. Чоок кижиниң чидирери дег чову-лда кайда боорал ан. Дирин кижини чок кижини сактып, сагыш-сеткил хилеп, түрөп, дүжү, бот база "адындың бажы хоя бергиле" дээр бодап кээр чүве ыйнаан.

Чевеге чедип, ыя ону айлап каарга безин сагышка күзгөр. Бис база ону-ла бодалымыс ол ыйнаан, акымнын чок болганының бир чыл болганында, ынаар, чевеге чедип чөбөйымыс ол. Кайда-даа ындыг: кыштын чыккы-лама соогуңда-ла, чангыс халышын изинде-даа чевег черин кырынга монге БР-ЖЫМ хааннап турар. Мээр улугу хамык адышын ыт чокка кылып дооскаш, монге иржиимин ачымы кончуг кулакка дыналбас кудалар хөөнүн отуруларында бе, азы акымсты ам каян-даа бо чырык чер кырынга көрбес бис дээр хөөнүнү салдырыңдан чүве бе, оожум ишкенип ыглызы бердилер. Мээр база-ла боостаамга борбак кара чүве тырып, агар

ачы-дунмалары чок эвес. Эжээн негезип, өлүржүп турар бээр болуvusса, халап болгай бис. "Ада оглу адаан дээр, алдын-доос кудурум дээр" азы өлүмүнү — өлүм-биле, бижекти — бижек-биле дээр шыкша чанчаар болза, эки чүвөгө черле чедирбес. Эвээр саңыг-даа бол, мындагы хевирлиг таварылгалары чок деп болбас.

Эх, аныктар, алыңар! ӨЛҮМ деп сөстүн артында чеже ы-сы, далайга деннеп болу дег карак чажы, хилнчек-човулан, халак-хилек

гандыр хүрээлел кончуг улуг салдар чедирер. Херек чок чүве дээр-ле херек оттургаш, ынчангы хой-ле анык-өскениң тенниг херим артынга "дедилердинди" алган хиредир бис. Олар хосталып үнүп келгеш, боттарың ап чорууру көргө, черле ынчаш, бир яны-дыр. Бот-чоргааралы хөлдүн эрттир "хөгжүл берген". Чангыс сөс-даа халак ытпас, ыя ол дээр кижини өлүрү каарыңдан-даа чалданмас, бодунун даартагы амьдыралын безин бодавай баар — ниитизинде сагыш

лап турары методикалардан артык-даа ыкшап сагындыр. Чүгө ындыгыл, чүгө дээр-ге оларда база арга бар. Херек болза, бичини оолдарны кандыг-бир чүвени кылырыңче ыдалап-даа боор, херек болза, эттеп-даа боор. Мында кызыгарлаттынган хоюлу чок. Ындыг "ниитилеге" хой чүве дыннап, "маадырлык чорук" кылыксаң чамылардан чүнү маанары? Кижиниң эдилге ажилы школада болгаш өөредилге черлеринде өске кайда-даа барык-ла чок болсо бо үеде аан.

өлүрүшкүн, бодалашкын, күштөп-күчүлээшкын — оол-дур. Ол үезинде чалымы оол-дур-даа, демги-ле айтканым «бот-чоргааралы эмин эрттир хөгжөө» бажы каткан «маадырлар-даа» ӨЛҮМ деп сөстүн артында чүгү барын бичини-даа бодалаастар. Бир өлүрүшкүн дээр-ге ийи салым-хуунуң төнгөни-дир.

«Тениг херим» артында байдал кончуг нарын, бир чыл дээрзи билдингир. Хой чыл шиттиргеш, шак ол «херим» артыңче чоруткан оолдар саадавай-даа, ында кончуг непертээр өкпе аарыңдан чөк бооп турары база чажыт эвес. Ол-ла-дыр-ла. Бичини ай чаргы-чаалы дээр, сен-даа чок, мен-даа чок деп чүве. Мында бичини-даа хөөрткөн чүве чок ийиң. Бо дээрге кончуг непертээр «аарымыс-тыр», кончуг чидиг айтырыларын бирээзи-дир.

Көрүп кылашкан чевегеримде мындыг чергелиг чок болган оолдар (мырнын-ла чамы) база эвээр эвес-тир. Алар! Чүл бо?

Бо айтыры меңээ эвес, силерге хамаарышкан, хүндүлүг чалылар, анык-өскен. Боданып чорууп турар. Чевегини чогандыр чергелештир чолар хой-ле аныктарнын (ам кажан-даа чырык чер көрбөс) маанайларга атышын көргөш, башка кирген мангыр бодалдар ол-дур-ла.

Азыг-дигин шаартып алган албыс-шүлүс ӨЛҮМ деп тотлас араатан дараа-зында кымы сырыптарың дилеп, чимезип чорууп турар. Анаа алыспазы боттарыңстан хамааржыр. Боданып-ла көрээлинер, боданмас болуvusса, дараазында, чевег черде чер четчир-ле болгай, КЫМЫЛ?

Чалым ЧЫДЫМБУУ.

Кожуун хүннери
ТУС ЧЕРГЕ БАРЫП, ЧУГУЛА
АЙТЫРЫГЛАРНЫ ШИИТТИРЛЭЭН

Өвүрүнүң Сагы сумузу кожуун төвүндөн дыка ырак черде турар болгаш аржымак айтыры берге бооп артышкан. Ырак сумуңун чурттакчылары кымык соок үеде канчуг чурттап оромор, чоңунуң сагыш-сеткил байдалын сонугуруп, кожуун чаргызыңа ола кожуун хүннерин эрттирген. Чагыра даргазы А. С. Куулар, оон аралачылары В. Б. Сат, В. Ч. Ооржак, килдиз эргелекчилери О. Ч. Монгуш, Р. Ш. Донгак, С. Х. Адыгы, В. К. Донгак, улуг судунуң даргазы М. К. Ирбит болгаш аңгы-аңгы слбан, организация удурткучулары, харымсалгалыг ажилдакчылар ол сумуга ажилдаан. Олар уруглар сагалары, школа, эмнелге, клуб коллективтерин болгаш малчын кыстагалары кезип, ажил, амьдыралынын байдалын, кышты канчуг эрттир турарын борып көргөнер. Хууда айтырылорлогы хамоатыларын хүлээп ап, элзэн айтырылорын шиттирттирээр.

Ачы-дуза төвүңүң директору амьдыралы берге өгү-бүлелерге кирип, социал политика талазы-биле суму чаргыкчызынын ораалачызы А. К. Ооржак-биле ажилдарын чоруткан. Кожуунуң назы четпестер инспекцияның харымсалгалыг секретары К. В. Сат Сагды школазының элзэд уругларынга «тогерик столду» организа-таан.

Улаштыр суму чаргыгазына кожуунуң коллегия хуралын эрттирген. Суму чаргыгазынын даргазы В. С. Ооржак Саглынын социал-экономикиг хөгжүлгезинин болгаш сорулгаларынын дугайында илеткелди кылган. Сумуда 308 өрөгө бар. Чурттакчы чоңунуң саны — 1970. Малчын турлаглар, 95. Социал байдалы чегей, медимес өгү-бүлелер эвээр эвес. Азырадыкчызын чидирген, инвалид, ажил чок кижилерин саны хой, бот иелер 33, а пенсионерлер — 265 кижини. 225 ажил чок кижиниң 41-и чоңу куша-ажылга хаара тудар төптөн пособиени ал турар.

Эң-не берге амьдыралдыг өгү-бүлелерге суму чаргыгазы далганын чүлү, үдеп берип келген. А назылап кыраан пенсионерлерге мурунда ажилдап чоран коллективтери дузалаар кылдыр эвилдеп, оларны хаара тудуу турар. Уруглар албан черле-

Элегия орнунга

ДАРААЗЫНДА КЫМЫЛ?

ырады, чанында чевеглерни көрүп кылаштып чоруттум... Та каш маанай көрдүм ыйнаан, шүптүзүңда таңымын аныктарнын аттары, чамдыктары чураттарында. Канчан эскербейн чоран кижини боор мен. Уе дээрге шапкан айттан безин дүрген чүвөдир. Чок болган аныктарнын хөйүн мырнынга кайгай бердим. Карактыг тургашла — согур, кулактыг хирезинде — дүлөй деп чүве ол эвеспес. Маанайга танымыр, билirim ат көргөн сайымда, бажымга оон канчал ынчп барганы, кандыг кижини чоразыны, дүрүз-хевирни угаанымга шывыраш дээр дараазындагы маанайга чедир оон дугайында бодал баштан үнмөй чорду. Чүгү деп бодаар силер? Хөй кезин соок чепсөктөн барган, боолаткан аныктар, а мээр акым база бижектет-кеш чок болган болгай.

Каш чыл бурунгаар өжөөн дээр болгаш Шамбалыг хөрзөн сактып тур боор силер. Бо чевеге чыдар оолдарнын

барын бодавас-даа, ожаавас-даа, билбес-даа-дыр силер. Бо бүгү чевег чартың чедир чыдып алган аныктарны ам дигризер арга чок. Ам чүл ынчаш? Дирин кижилерин дугайында бодаар херек. Ам моон сонгаар канчаар чурттаар бис. Бо-ла бүгүге база бир «эн буруулу» деп санап болур чүве — АРАГА. Арага ижи алганда, аныктардан эрткен чүве чок, кырган-чалымы чокка хоме таварыл-ла келирлер. Эчокчү чүве эдер болуңда, ат-ла болганың ол эттээр-сотар, оон келдерез — бистиг мези анып, бижектээр.

Көдээ сурунун амьдыралын хөөрөм чокка бижир болза, «кижизилге» ажылы кайда, канчаар чоруп турарын кижини билбес эвес. Бф чоокку 1960 — 70 — 80 чылдарда хоюлу хөлдүн эрттир каржы турган дур деп мен бодум хуумда ынчаар бодаар мен. Кижиниң иштиги делегейинин, сагыш-сеткилинин сайырлары деп чүве бар. Анаа кижини дол-

сеткили бир яны хоозурап, ядалап калганы ол-дур ийи алы. Оларнын арын-шырайы канчаар-даа (каттырып, хөргө-лө) орда, ындында иштиги сагышы ызырар ыт дег азы аңче шураарыңга белеткени берген дырбактыг дег, чүңү-да кылырынга белен олур-гулар. Бот-чоргаарал деп чүве ол-дур — сагыш хоссу-ралы азы өлүрүшкүн кылырыңче албадалтар хоозун чоргаарал-дыр. Шериг ал-банчыга баштай баарга, ындыг болур чүве чоржук, кижилер үргүлчү-ле эзирик даа ыкшап, ызырар ыттар деп «ырааны» чоруп турар. Мону кижини бүрүзүңге хамаарыштырабайдыр мен, кан-дыг-даа байдалга кижизил мөзү-шынарын хевээр арты-тырып ап шыдалтар оолдар база бар, ынчалза-даа «олур-гаш» келгендерин чамдызы үстүнде дүрүлгезим дег ша-кыла ындыг. Оларнын «өре-дин» школада башкыларын ажи-төлүвүстү эртем-билиг-биле чепсердээр дээр ажи-

Устүнде адааным черлерде безин оон чүгө ара-сомазы артык деп-даа болур мен. Чүгө дээрге бичини Тывавыста сагыш-сеткил хоозурап дегден барып-тыр. Та бузу-ренер, та бузувернер — ол силерини амы-хууда херээ-нер-дир, а бо мээр бодум хуу-да болларын-дыр.

Суур бүрүзүңүн аныктарын чыгыр черлери бар болур. Кышын болза, чокергалар азы чамдык ындыг хой улус чыгыр «хостуг» бажиңнар-даа бар-ла. Устүнде элдээрткеним «өөре-дин» ында чайгаар-ла чоруп турар. Ону кылып турар улус «хосталган кижилер» деп демделдим. Суур бүрүзүңде улустун сестери «эзеп бол-бас» дээр кижилери бар. Олар анаа-ла үе эрттирип, аразында хөөрөжин-даа ораа, оон дыннап турар оолдарны мээ-медерели «өске агым-биле» хөгжүп чоруптар хире чүве. Кол салдары, чылда-гааны — олар ыкшап болу-дуксай бээрлер. Түңнели —

КИДИСТЕР:
Нинитил-политиктиг килдиз — 3-39-15
Медээлер албаны — 3-34-98;
Бухгалтерия — 3-41-16;
Солун неделяла үш каттап үнер. Хемээли 2 парламал ама. Тиражи 5620. Чыгыр № 17.

АГАР САНЫБЫС: № 407381040000010000 КБ "ТываКредит", ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязынын Парлаалга болгаш маасалыг информация чексестерини талазы-биле хойлугуудулганын чорудулгазына контроль болгаш бүрүткеленини Тыва девискээр эргелелине бүрүткеттинтен.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарын авторларнын бодалары редакциянын туржубу-биле дуушлей барып болур. Аныттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээр авторлар боттары харылаар.

В. ООРЖАК.

ШЫН Кылды хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шың" солун редакциязынын коллективни.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИАЗЫ: Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ— Кол редактор — 3-43-34; кол редактортын ораалачызы — 3-33-91, секретариат — 3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92